

NÉMETH MICHAŁ

Adalék a csángók kun eredetelméletének kritikájához^{*}

In the present paper an early article of Munkácsi Bernát (1902) is revisited in which he argued in favour of treating the south-western Karaim dealveolarisation process as a proof of an alleged alternation of alveolar and dental affricates and fricatives in the language of the Codex Cumanicus. As a next step, Munkácsi (1902) argued that this particular feature is reflected in the language of Csángós (in some varieties of which *š*, *ž* is replaced with *s*, *z*, respectively), which served, in turn, as an argument in favour of their alleged Cuman origin. And even though Munkácsi's orthographic arguments concerning such a change in the Codex Cumanicus were convincingly rejected by Melich (1903), Grønbech (1942), and Räsänen (1949), it has been never proved that the Karaim dealveolarisation is not an inherited feature. In this article, therefore, the latest philological researches of Halych Karaim manuscripts from the 18th and the 19th century are presented from which it clearly transpires that at least the *š* > *s* process took place in Karaim in the last decades of the 18th century, so it has nothing in common either with the language of Codex Cumanicus or with the Hungarian dialect of Csángós.

Keywords: dealveolarisation in Csángó, dealveolarisation in Western Karaim, the language of Codex Cumanicus, historical phonology

1. Holott a csángó népcsoport eredetének kérdése körül létrejött néhány évtizednyi vita ma már csitulni látszik, és Benkő Loránd 1989-ben és 1990-ben kiadott munkája meggyőzően bizonyítja, az újabb kutatások pedig alátámasztják a csángók eredetileg mezőségi magyar telepes voltát (l. pl. Juhász 2004), a napjainkban egyre erősödő, a magyar eredetkutatás vívmányaiban kételkedő „ismeretterjesztő” hozzáállás arra készlet, hogy megosszam a magyar olvasóval egy megfigyelésem, mely ellenérvként szolgál Munkácsi Bernát 1902-ben megfogalmazott, a csángók kipcsak eredetét támogató bizonyítéka ellen.

Az érvelést azzal kell kezdenem, hogy Munkácsi Bernát széleskörű nyelvészeti kutatásaiban néhány cikk erejéig foglalkozott az addig gyakorlatilag feltérképezetlen nyugati karaim nyelvvel is, melynek két dialektusa közül a déliben a lengyel ún. mazuráláshoz hasonló folyamat ment végbe, ti. az alveoláris *š*, *č*, *ž*,

---

^{*} A publikáció elkészítését a lengyel Nemzeti Tudomány-Központ (Narodowe Centrum Nauki) DEC-2011/03/D/HS2/00618 számú pályázata támogatta.

és $\check{z}$ (= *s*, *cs*, *zs*, *dzs*) mássalhangzók ejtése eltolódott a dentális *s*, *c*, *z* és $\check{z}$ (= *sz*, *c*, *z*, *dz*) felé.¹

Tanulmányában Munkácsi hasonló folyamat létezését szerette volna bizonyítani az ismert és hosszú évtizedek kutatását képező kipcak szövegemlék, az ún. Codex Cumanicus nyelvében (a XIII–XIV. századból, l. Drüll 1980: 11–16). E célból a nyelvemlék helyesírása alapján leszűrt *sz*-ező kipcak nyelvjárás létezésére utaló következtetéseit (l. Munkácsi 1902: 249–250) a délnyugat karaim nyelvjárás fent említett jellegzetességével bizonyította – mégpedig ez utóbbit a Codex Cumanicus idejében már létező nyelvjárasi kettőség bizonyítékaként hozta fel. Véleménye szerint ugyanis a délnyugat karaim „sziszegés” öröklött kipcak vonás és az $\check{s}$, $\check{c}$, $\check{z}$, $\check{z}$ > *s*, *c*, *z*, $\check{z}$ folyamat még a Krím félszigetről való elvándorlás előtt lezajlott e nyelvben (l. Munkácsi 1902: 250–252).

Munkácsi érvelésének további pontja azt hivatott bemutatni, hogy a csángó nyelvjárás hasonló jellegzetessége, az ún. *sz*-ezés (l. pl. Kiss 2003: 310), a csángóba épült kipcak elem nyelvi hagyatéka (Munkácsi 1902: 248) *s* ezen érveléssel támogatta Munkácsi Gustav Weigand úgyszintén 1902-ben közzétett ötletét, miszerint az ún. román *sz*-dialektusokban az $\check{s}$ > *s* és $\check{z}$ > *z* változás a román milióbe vegyült csángók hangejtési szokásainak hatására történt (az említett román dialektusok leírását l.: Weigand 1900: 49–51), l. Munkácsi (1902: 246).

Munkácsi cikke nem maradt visszhang nélkül, azonban erős negatív kritikával kellett szembenéznie. S bár néhány évvel később a lengyel orientalisztika kiemelkedő, de egyben külön alakja Jan Grzegorzewski (1914–1915: 85–91)

¹ A kipcak-török ághoz tartozó nyugati karaim nyelvről röviden annyit jegyezzünk meg, hogy két fő dialektusból áll. Az ún. északnyugati, más nevén troki nyelvjárást a mai Litvánia területén lévő városokban (elsősorban Trokiban és Vilniusban) beszélik. Az ún. délnyugati, vagy más nevén luck-halicsi karaimok a mai Ukrajna nyugati határaihoz közeli városokat (elsősorban Luck és Halics) és az azokat körülvevő kisebb településeket (falvakat és tanyákat) lakták; a lucki karaim közösség a második világháború utolsó éveiben megszűnt létezni, a halicsi karaimok a XXI. századot megéelő néhány lakosa közül pedig ma már csak egy fő él. A nyugati karaim mellett létező keleti vagy más nevén krími karaim, a délnyugati karaimhoz hasonlóan ma már kihaltnak mondható. A karaim nyelv nyugati és keleti nyelvváltozata között az évszázadok folyamán számottevő különbségek jöttek létre, elsősorban azért, mert a Krím félszigeten lakók nyelvére kifejezetten erős oszmán török és krími tatár hatás nehezedett, míg nyugaton erős szláv és litván hatás alatt fejlődött az ott élők nyelve. A karaimok őshazája minden valószínűség szerint a Krím félsziget lehetett, kivándorlásuk pillanata azonban a mai napig vita tárgya. A történészek levéltári adatokra alapozott legújabb kutatásai szerint a XVI. század elején már minden bizonnyal létezett a lucki és a halicsi karaim közösség (Gašiorowski 2008: 146–148, 188). A troki karaimok valószínűleg valamivel korábban érkeztek a balti régióba, Vitold litván nagyfejedelem uralkodása idején (l. Gašiorowski 2008: 169–173). A karaim nyelvről bővebben l. pl. Pritsak (1959), Berta (1998).

csatlakozott Munkácsi nézetéhez, a nemzetközi és hazai turkológia és hungarológia néhány kiemelkedő tudósa nem hagyott kétséget afelől, hogy a Codex Cumanicusból nem mutatható ki ilyen jelenség a nyelvemlék helyesírása alapján. Nem értettek egyet Munkácsi és Grzegorzewski érvelésével többek között Melich János (1903: 52–53), Kaare Grønbech (1942: 8) valamint Martti Räsänen (1949: 173), nézeteiket pedig a későbbi időkben figyelmen kívül hagyta több, a Codex Cumanicus nyelvét kutató nyelvész, mint például Annemarie von Gabain (1959), Ahmet Caferoğlu (1964), Bodrogligeti András (1971), Ligeti Lajos (1981) vagy Vladimir Drimba (2000),² hogy csak a fontosabb tanulmányokat és monográfiákat említsem.³

Hogy a Codex Cumanicusban fellépő ortográfiai következetlenségek és egyes sajátosságok nem egy akkoriban már létező *sz-ező* dialektusra utalnak, hanem az említett nyelvemléket összeállító olasz és német hittérítők Európából hozott helyesírási szokásait tükrözi, azt már világosan kimutatta Grønbech (1942: 8), aki ugyan monográfiájában csak Grzegorzewski véleményét idézi, de érvei egyben Munkácsi ellen is szólnak. Ehhez ma már nem fér kétség. Azonban a kérdést hogy a karaim nyelvben fellépő jelenség mennyire lehet bizonyítéka annak, hogy az említett XIII., XIV. századi kipszakban létezett egy *sz-ező* dialektus, azt eddig nyelvi anyag hiányában nem válaszolhatta meg senki. Grønbech (1942: 8) csak annyit írhatott a maga idejében, hogy „der Übergang von *č, ě, š* zu *c, dz* und *s* im heutigen Luckerkaraimischen, der auch als Stütze für die komanische Zetacismushypothese ins Feld geführt wurde, beweist nichts, da diese Entwicklung offenbar ganz späten Datums ist; im Trokikaraimischen und Karatschaischen ist sie unbekannt”, de sem filológiai bizonyítékot sem időrendi fogódzópontot nem hozhatott fel, azon érve pedig, hogy a troki karaimban és a karacsájban ilyen jelenség nincs semmiképpen sem bizonyítja azt, hogy a lucki és halicsi karaimban az ilyen jelenség új keletű.

El kell azonban mondani, hogy 1902-ben Munkácsi nem rendelkezhetett tanulmányokkal vagy forrásokkal, melyek segíthették volna munkáját. Akkoriban csak Karl Foy 1898-as, egyébként hibás nyelvi adatokkal teli cikkére valamint Wilhelm Radloff néhány munkájára támaszkodhatott, mégpedig: az 1888-ban

² Ez utóbbi műben találjuk az ismert legkimerítőbb, s túlnyomórészt ma is aktuális bibliográfiát a Codex Cumanicus nyelvét érintő kutatások tekintetében, l. Drimba (2000: 11–22).

³ A történészek kritikájával jelen rövidre fogott cikkemben nem szeretnék foglalkozni. Talán csak annyit érdemes megjegyezni, hogy Munkácsi ötlete még a csángó nyelvjárás sziszegő mássalhangzóit egyéb (nem kun) török befolyással magyarázni igyekezők körében is elfogadhatatlan volt, l. pl. Karácsonyi (1901: 559). Karácsonyi cikke kiadásának dátuma alapján elmondhatjuk, hogy Munkácsi már korábban előadhatta ez irányú nézeteit.

közzétett, a troki és lucki karaimokhoz tett utazásáról szóló úti beszámolójára, az 1896-ban kiadott krimi karaim szöveggyűjteményére valamint a széles körben ismert négykötetes és számos török nyelv szóanyagát átölelő szótárának első két kötetére. De ami még ennél is fontosabb, természetes módon nem állhattak rendelkezésére azok a kéziratok és ősnymtatványok, melyek az utolsó néhány évben láttak napvilágot. A később általa feldolgozott karaim nyelven írt három himnusz, melyekre Fényes Mór (1866–1949) budapesti rabbi és teológia professzor gyűjteményében talált Munkácsi (1909) nem tartalmazott elegendő adatot, hogy korábbi nézeteit felülvizsgálhassa.

2. Ez elmúlt három évben, a lengyelországi magánkézben lévő karaim kéziratok és nyomtatványok katalógusát készítve, lehetőségem nyílt arra, hogy több, eddig nem ismert kézirat alapján feltérképezsem a délnyugat karaim $\dot{s} > s$ változást.⁴ A kéziratok elemzése során nemcsak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszereivel valószínűsített, hanem filológiailag bizonyított tényné vált, hogy régebbi szövegekben az $\dot{s}$ megőrződött (ez idáig nem álltak rendelkezésünkre olyan közzétett dél-nyugat karaim szövegek, melyekben ezen archaikus vonást láthattunk volna), míg újabb szövegekben már s állt a helyén. Azonban a változás idejének érdemleges részletességgel való megállapításához olyan szövegek lettek volna a legalkalmasabbak, amelyekből ki lehet mutatni az eredeti $\dot{s}$ és az innovatív s váltakozását. Szerencsénkre, ilyen szövegek is a rendelkezésünk állnak már s biztosan elmondhatjuk, hogy a szóban forgó váltakozást folyamatában láthatjuk a XVIII. század utolsó három évtizedében íródott kéziratokban (l. Németh 2014).

Az $\dot{s} > s$ változás időrendjének könnyen áttekinthető szemléltetése céljából, jelen cikkemben egy héber himnusz karaim fordításának nyelvi adataira hivatkozom, mely több nyelvemlékben fennmaradt, a kéziratok pedig különböző másolók tollából erednek s létrejöttük ideje több évtizedet ölel fel. A himnuszt a halicsi Semuel ben Jozsef ha-Rodi († 1744) fordította. A kéziratok lényegi adatait az alábbi táblázat tartalmazza:⁵

⁴ Mivel a kéziratok kizárólag héber írásosak, a szóban forgó négy mássalhangzó pár, az $\dot{s} - s$, $\dot{c} - c$, $\dot{z} - z$ és $\dot{z} - z$ közül csak az $\dot{s}$ és s közötti különbséget lehetett írásban is kimutatni a *sin* (ש) és *számeh* (ס) betűk használatával. A mássalhangzórendszer-beli eltolódás idejét ezért kizárólag az $\dot{s} - s$ hangok írásmódja alapján lehet megállapítani. Természetesen kérdéses marad, hogy a $\dot{c}$, $\dot{z}$, $\dot{z} > c$, z , z hangváltások az $\dot{s}$ képzési helyének eltolódásával egyidőben történtek-e, azonban ennek esélye több mint valószínű.

⁵ A másoló személyének valamint a kéziratok idejének meghatározása sokszor több hónapos, elsősorban genealógiai és paleográfiai kutatás eredménye. Itt talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a három szóba hozható másoló halicsi karaim vallási vezetők (ún. *hazzánok*) voltak. A fordítás szerzője és a másolók személyazonosságával kapcsot

Katalógusszám	A másoló személye	A szöveg létrejöttének időpontja	Lapszám
JSul.III.63	Jesua (†: 1796) Mordkovics vagy Jozsef (†: ?) Mordkovics	1778 k. (1796 e.)	35 v ^o – 36 v ^o
JSul.III.03	ismeretlen	1805 k.	100 r ^o – 101 v ^o
JSul.III.69	Jesua-Jozsef Mordkovics (1802–1884)	1851 és 1866 között	219 v ^o – 221 v ^o

A három kézirat alapján világosan visszakövethető az $\check{s} > s$ változás ideje. Az időrendileg legrégebb kézirat, az 1778 körüli másolója következetesen megkülönböztette az eredeti $\check{s}$ és s szembenállást, az 1805 k. írodott szövegben az eredeti $\check{s}$ már csak néhány (három) arab és perzsa jövevényszóban maradt meg, míg a Jesua-Jozsef Mordkovics másoló tollából származó legfiatalabb szövegekben egyértelműen s szerepel a korábbi $\check{s}$ helyén, kivétel nélkül. A tendenciát az alábbi táblázat hivatott szemléltetni.⁶

Vers száma	JSul.III.63 (1778 k.)	JSul.III.03 (1805 k.)	JSul.III.69 (1851 és 1866 között)
11	<i><u>jabuškany</u></i>	<i>jabuskany</i>	<i>jabuskany</i>
15	<i><u>ülüş</u></i>	<i>ilis</i>	<i>ilis</i>
19	<i><u>kemiştin de</u></i>	<i>kemistinde</i>	<i>kemistinde</i>
22	<i><u>jaşy</u></i>	<i>jaşy</i>	<i>jaşy</i>
24	<i><u>şahat</u></i>	<i>sahat</i>	<i>sahat</i>
29	<i><u>aşyra</u></i>	<i>asyra</i>	<i>asyra</i>
30	<i><u>duşman</u></i>	<i>dusman</i>	<i>dusman</i>
31	<i><u>boluşluyunnu</u></i>	<i>boluşluyunnu</i>	<i>boluşluyunnu</i>
32	<i><u>duşmannyn</u></i>	<i>duşmannyn</i>	<i>dusmannyn</i>
37	<i><u>ošol</u></i>	<i>osol</i>	<i>osol</i>
39	<i><u>azaşkanlarymny</u></i>	<i>azaskanlarymny</i>	<i>azaskanlarymny</i>
40	<i><u>yşančymny</u></i>	<i>ysancymny</i>	<i>ysancymny</i>

latos alapinformációkat tartalmazza a 2014-ben kiadott cikkem, azonban az ez irányú kutatás részleteit egy külön, hosszabb terjedelmű monográfiában fogom bemutatni.

⁶ Az alábbi táblázatban a JSul.III.63 katalógusszámú kézira-ra vontakozó oszlop azon szóalakokat tartalmazza, amelyekben szerepel eredeti * $\check{s}$. Mivel ezt a kéziratot haszná-lom kiindulópontként, az első oszlopban megadott verszámok is erre a kézira-trra vonatkoznak. Azon szóalakokat, melyek megőrizték az említett fonémát, aláhúzással jelölöm. A táblázatban a karaim nyelv leírásához (nem kizárólagos jelleggel) használt turkológiai átírást használom: $\check{c}$ = alveoláris zöngés zár-réshang (= m. *cs*), $\check{s}$ = alveoláris, zöngétlen réshang (= m. *s*), h = glottális, zöngés réshang, χ = veláris, zöngétlen réshang (= m. *ch*), γ = uvuláris, zöngés réshang, y = veláris *i*.

Vers száma	JSul.III.63 (1778 k.)	JSul.III.03 (1805 k.)	JSul.III.69 (1851 és 1866 között)
41–42	<u>sayyşlajdylar</u>	sayyslajdylar	sayyslajdylar
43	<u>aşyra</u>	asyra	asyra
43	<u>jarlyyaşymny</u>	jarlyyasymny	jarlyyasymny
47	<u>buluşluçuma</u>	bulushluçuma	bulushluçuma
48	<u>jaşlarymny</u>	jaslarymny	jaslarymny
49	<u>duşmanlarymny</u>	dusmanlarymny	dusmanlarymny
51	<u>faşman</u>	faşman	fasman
53	<u>işlerimnin</u>	islerimnin	islerimnin
55	<u>şavayatymny</u>	savayatymny	savayatymny
57	<u>boşatuvçu</u>	bosatuvcu	bosatuvcu
59	<u>günelerinnin</u>	gineçlerinnin	gineçlerinnin
59	<u>azaşkanlarymny</u>	azaskanlarymny	azaskanlarymny
60	<u>şaharyna</u>	şaharyna	saharyna
62	<u>jarlyyaşymny</u>	jarlyyasymny	jarlyyasymny
63	<u>şavayatymny</u>	savayatymny	savayatymny

Az *ş* – *s* szembenállás a *Men zavally Israel* kezdetű karaim himnusz három kéziratban elemzett másolataiban

Az említett három kézirat példája (amit persze több más kézirat nyelvi anyaga is alátámaszt) azt mutatja, hogy a szóban forgó változás a XVIII. század utolsó évtizedeiben zajlott le és semmiképpen sem tekinthető öröklött kipcak vonásnak. Ez utóbbi állítás még azzal együtt is megállja a helyét, ha azt is számításba vesszük, hogy a törökségi nyelvek között is akad olyan, melyben hasonló folyamat ment végbe. Végső soron *ş* > *s*, *ç* > *c*, *ž* > *z* vagy *ž* > *z* változásra találunk példát a kazahban, karakalpakban, nogajban, balkárban, hakaszban és az azeri nyelvben – l. pl. Tenišev (1984: 234–235, 240, 245–248) –, de semelyikükben sem ment végbe mind a négy változás egyszerre; más szóval: semelyikükben sem ment végbe egy olyan átfogó rendszerbeli változás, melynek keretében az alveoláris zár-réshangok és réshangok dentalizálódtak volna. A halicsi karaimban tehát a szóban forgó folyamat a fent említett török nyelvektől függetlenül ment végbe, jóval a karaimok krimi nyelvközösségének felbomlása valamint a más török népekkel fennálló állandó kapcsolatuk megszűnte után. Következésképpen pedig értelmét veszti Munkácsi további érvelése a csángók kipcak nyelvet beszélő néppel való keveredéséről.

Irodalom

- Benkő Loránd (1990), A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. [Eredeti publikáció: Magyar Nyelv 85 (1989): 271–287, 385–405.]
- Berta, Árpád (1998), West Kipchak Languages. In: Johanson, Lars – Csató, Éva Ágnes (eds), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York. 301–317.
- Bodrogligeti, András (1971), *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Caferoğlu, Ahmet (1964), Codex'in fonetik ve diyalektik yapısı. In: Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi. II. Enderun Kitabevi, İstanbul*. 192–195.
- Drimba, Vladimir (2000), *Codex Comanicus*. Editura Enciclopedică, București.
- Drüll, Dagmar (1980), *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung*. Klett-Cotta, Stuttgart.
- Foy, Karl (1898), Karaimisch-türkische Sprachproben aus Halič in Galizien. Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen. Westasiatische Studien 1: 172–184.
- von Gabain, Annemarie (1959), Die Sprache des Codex Cumanicus. In: Deny, Jean – Grønbech, Kaare – Scheel, Helmuth – Velidi Togan, Zeki (red.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden. 46–73.
- Gąsiorowski, Stefan (2008), Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku. Wydawnictwo Austeria, Kraków – Budapest.
- Grønbech, Kaare (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Einar Munksgaard, København.
- Grzegorzewski, Jan (1914–1915), Dzetacyzm perski „kodeksu kumańskiego”. *Rocznik Orientalistyczny* 1: 85–93.
- Juhász Dezső (2004), Az északi csángók eredetéről „A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza” tükrében. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.), *Nyelvésztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- Karácsonyi János (1914), A moldvai csángók eredete. *Századok* 7–8: 545–561.
- Kiss Jenő (2003), *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
- Ligeti, Lajos (1981), Prolegomena to the Codex Cumanicus. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35/1: 1–54.
- Melich János (1903), A moldvai csángók eredetéhez. *Ethnographia* 1–2 (14): 52–54.
- Munkácsi, Bernát (1902), Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. *Keleti Szemle* 3: 245–253.
- Munkácsi, Bernát (1909), Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen. *Keleti Szemle* 10: 185–210.
- Németh, Michał (2014), A historical phonology of Western Karaim: Alveolars and front labials in the south-western dialect. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 131/3: 247–267.

-
- Pritsak, Omeljan (1959), Das Karaimische. In: In: Deny, Jean – Grønbech, Kaare – Scheel, Helmuth – Velidi Togan, Zeki (red.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden. 318–340.
- Radloff, Wilhelm (1888), Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St-Pétersbourg* 32: 173–182.
- Radloff, Wilhelm (1893–1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV [I/1–2: 1893; II/1–2: 1899; III/1–2: 1905; IV/1–2: 1911]. St. Petersburg.
- Radloff, Wilhelm (1896), Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme. VII. Theil. Die Mundarten der Krym. St. Petersburg.
- Räsänen, Martti (1949), Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. *Studia Orientalia* 15. Societas Orientalis Fennica, Helsinki.
- Тенишев, Е. Р. [Тенишев, Э. Р.] (1984), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Москва.
- Weigand, Gustav (1900), Die rumänischen Dialekte der kleinen Walachei, Serbiens und Bulgariens. Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig 7: 1–92.
- Weigand, Gustav (1902), Der Ursprung der *s*-Gemeinden. Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig 9: 131–137.